

वृषसारसंग्रहः

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।

किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।

कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३ : १ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।

कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३ : २ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।

आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३ : ३ ॥

✧

3cd cf. LinP 1.10.12cd-13ab : धारणार्थं महान्दोष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 cf. BrahmanḍaP 1.32.29 : धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; cf. VāyuP 1.59.28 : धारणा धृतिरित्यर्थाद्भातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; ≈ MatsP 14.5.27 : धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते ।

Witnesses used for this chapter : P₅₇ exp. 215r-215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C₉₄ ff. 197r-198v, C₄₅ ff. 204v-206r, C₀₂ ff. 273r-273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 4v-6r, K₁₀ exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K₇ ff. 213r-214v, E pp. 588-591; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

✧

(1a) आहुः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, आहु E (1d) स्मृताः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇, स्मृता C₄₅, स्मृतः E (2a) कौतूहलं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, कौतूहल E • ममोत्पन्नं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, समोत्पन्नं K₇ (2b) संशयं] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, संशयं C₉₄ (3c) आधारणान्म०] P₅₇C₉₄K₁₀, आधारणात्प० C₄₅, आधारणात्म० K₈₂K₇, आधारणे म० E (3d) इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E, इत्यभिधीयते P₅₇, इत्यविधीयते C₄₅K₁₀

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥
गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥
दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥

✧

4 cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ 6ab cf. DevIP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5-7ab.

✧

(4ab) ०स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च०] C₉₄, ०स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च० P₅₇C₄₅K₁₀, ०स्मृतिद्वयो मूर्त्ति च० K₈₂K₇, ०स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च E (4b) ०वृषः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०वृष K₇
(4c) चतुरा०] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀E, चातुरा० C₉₄K₇ (5a) विज्ञेयाः] em., विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (5c) ०मानुष०] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०मानुषि० P₅₇
(6a) ब्रह्मणो] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇, om. C₄₅, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, वित्त्वा K₁₀ (6b) धर्मः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, धर्म K₁₀ (6d) ०मध्यमाः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, om. C₄₅ (7a) ०आक्षी] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇, om. C₄₅, ०आक्षि E (7b) ०आद्याः] em., ०आद्या P₅₇K₁₀K₇E, ०आढ्या C₉₄, om. C₄₅, ०आढ्याः K₈₂ • ०हराः] K₁₀E, ०हरा P₅₇C₉₄K₇, om. C₄₅, ०माः K₈₂ (7cd) तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] P₅₇C₉₄K₁₀, गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C₄₅, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E (8) विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₇E, विगतराग उ P₅₇C₉₄K₁₀, om. K₈₂ (8b) ताभ्यः] em., तेभ्यः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E

तृतीयोऽध्यायः

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।

बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३ : ९ ॥

श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।

धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३ : १० ॥

पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।

क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३ : ११ ॥

लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।

लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३ : १२ ॥

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रोऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदार्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ 11cd ≈ LinP 1.70.29sab : क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ; ≈ KūrmP 1.8.22cd : क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ; cf. LinP 1.5.37 : धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

(9a) लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मीर्धृतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc}, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E (9b) पुष्टिर्मेधा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पुष्टिर्मेधा E • लज्जा] P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, लज्जा K₈₂ (9c) बुद्धिः] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, बुद्धिः C₉₄ (9d) सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj., सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E (10a) कामः] K₈₂, कामः P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्मः E (11a) लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, लाभः K₈₂E (11b) पुत्रः] em., पुत्रः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, श्रुतः C₄₅ (11c) त्वभवत्पुत्रो] em., त्वभयः पुत्रो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, त्वभयः पुत्रो E (11d) दण्डः] corr., दण्डः C₉₄K₈₂^{ac}, दण्डः C₄₅, दण्डः K₈₂^{pc}K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तु E (12a) लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लज्जायाः विनयः E (12b) सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E, सुतः ≈ ≈ C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ (12c) सुधियः] E, सुधियः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्रः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, पुत्रः E (12d) अप्रमादः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, अप्रमादाः K₈₂

क्षेमः शान्तिसुतो विन्धाद्यवसायो वपोः सुतः ।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥

विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।
दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c-f ≈ MBh Indices 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd-31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmanḍaP 1.32.33cd-34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d-4.7, is missing.

(13b) वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, वपो K₈₂ (13d) सिद्धे] C₄₅K₈₂K₁₀, सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂, व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇ (13e) स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇, स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj., ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E (14a) धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, धर्म K₇, धर्मः E (14c) कौतूहलं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, कौतूहलं C₄₅ • ऽतीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, ऽतीव मे C₄₅ (14d) कर्तय] em., कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ऽसंशयम्] C₉₄K₈₂K₇E, ऽसंशयः C₄₅K₁₀ (15a) श्रुतिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, श्रुतिः C₄₅E (15ab) ऽद्वयोर्मूर्तिधं] C₉₄, ऽद्वयो मूर्ति धं C₄₅K₈₂K₁₀, ऽद्वयी मूर्ति धं K₇, ऽद्वयोर्मूर्ति धं E (15b) ऽकीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E, ऽकीर्त्तितः K₁₀, कीर्त्तिताः K₇ (15cd) ऽबन्धमि] em., ऽबद्ध इं C₉₄C₄₅K₈₂K₇, ऽबन्ध इं K₁₀E (15d) श्रौतस्य] em., श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, स्त्रौत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E (15e) स्मार्तो] em., स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E

तृतीयोऽध्यायः

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥३:१६॥
एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:१८॥
काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥३:१९॥
बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥३:२०॥

❖

16cd ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा 16 ≈ VdhU 3.233.203:
आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

❖

(16a) नियम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, नियमै० K₈₂ (16d) ०मानृशंस्यं] em., ०म-
नृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०मानृशंस्या K₇ (16e) धन्या०] E, धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀
K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य०] E, माधूर्यं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (16f) आर्जवं च]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, आर्जवश्च E (17b) ०माहुर्म०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०माहु म० K₇
(17d) शृणुष्वा०] C₉₄C₄₅K₇E, शृणुष्व० K₈₂K₁₀ (18a) बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇,
बद्धो K₁₀, बन्ध E (18c) हिंसां] C₉₄K₈₂K₇, हिंसा C₄₅K₁₀E • ०विधामाहु०] C₄₅
K₈₂K₇, ०विधमाहु० C₉₄, ०विधान्याहु० K₁₀, ०विध प्राहु० E (19a) काष्ठलोष्ट०] C₉₄
C₄₅K₈₂K₇E, काष्ठल--- K₁₀ (19b) निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, निर्दया E (19c)
०भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०भिन्नाङ्गा E (19d) ०वध्यमवा०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
०वध्यववा० C₉₄ (20a) भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇, भुजौरश्च K₈₂E (20b) शिरोरु-
क्कण्ठ०] em., शिरोरुक्कण्ठ० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शिरोरुः कण्ठ० E (20c) अनाहता
म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, अनाहत म्रियन्त्येष K₁₀ (20d) वधो बन्धनजः स्मृतः]
conj., ०नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, ०नजाः स्मृता K₇, ०नज स्मृतः E

शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥
 यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५ ॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥

- (21a) °चौरभयैघोरैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, °चौरभयै घोरै K_{10} (21d) अन्यैर्वापि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, अन्ये चापि K_7 (22a) हरेद्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, हरे वि° K_{10}
 (22b) वधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वध E (22c) °भिभूतानां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, °विभूतानां K_{10} (22d) तद्वारा नि°] conj., तद्वारान्नि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तद्वारान्नि° E (23ab) °शस्त्रैर्माया°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, °शस्त्रै मा° K_7 , °शस्त्रैर्मया° E (23c) हिंसकान्याहु वि°] $C_{45}K_{10}K_7$, हिंसकान्याहुर्वि° $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि° E (24a) परमं धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, परमं धर्म K_{10} , परमो धर्म K_7
 (24b) त्यजेत्स दुरात्मवान्] $C_{45}K_7E$, त्यजेच्छ दुरात्म° C_{94} , त्यजेत्सुदुरात्मवान् K_{82} , त्यजेत्स दुरात्मनम् K_{10} (25b) °तरं] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$, °तन् $C_{45}^{ac}E$ (26d) परं तपोधन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, पर तपोधमाः E (27a) यो हिनस्ति न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, यो न हिन्सन्ति K_{10} , यो हि नास्ति न E (27b) उद्भिज्जादि] em., उद्भिज्जादि $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$, उद्भिज्जानि K_{82} • °विधम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, °विधि K_7 (27c) पुरुषः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, पुरुष° E

तृतीयोऽध्यायः

सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥
अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥
अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥
अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥
[मांसाहारः]
मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37-38

29d C₀₂ resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in C_ΣK₈₂ K₁₀K₇

(28a) °दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E, °दया नित्यं C₄₅K₁₀, °दया नित्य K₇ (28c) य-
ज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, यज्या K₁₀ (29a) परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, परन्ती° C₄₅
(30a) यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E, यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ (30c) परमं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
परमो E (30d) परमा] C_ΣK₈₂K₇E, परमां K₁₀ (31ab) (अहिंसा... दमः)] C_Σ
K₈₂K₁₀K₇, om. E (31c) लाभः] K₇, लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ (31d)
परमं] C_ΣK₁₀K₇E, परमा K₈₂ (32a) धर्मः] K₈₂K₇, धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂,
ध--- K₁₀ (32b) अहिंसा परमा गतिः] C_ΣK₈₂K₇, --- K₁₀, अहिंसा परमो गतिः
E (32c)] C_ΣK₈₂E, अहिंसा परमं ब्रह्म K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ (33a)
मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E, मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि°
K₁₀, मांसशनान्नि° K₇ (33d) मांसं] C_ΣK₈₂, मांस K₁₀E, मांसं K₇

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥
 मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition ; other editions read परोपकृतं in pāda b)

(34a) ०मांसेन] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०मासेन K₇ (34b) वर्धयितुं] C_ΣK₈₂K₇E, वर्द्धयति K₁₀ (34c) पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇, पितृन् C₀₂E, पितृन् K₁₀ (34d) ततो ऽन्यो] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तदन्यो E (35b) ०दैवतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०देवतं C₀₂K₁₀ (35c) अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E, अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, --- K₁₀ (35d) नान्यत्र मनुरब्रवीत्] C_ΣK₈₂K₇E, ---त्र मनुरब्रवीत् K₁₀ (36a) क्रीत्वा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, कृत्वा E • ०प्युत्पाद्य] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०प्युत्पाद्यां E (36b) ०हतं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०हितं E • वा] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, च E (36c) पितृंश्चार्चयित्वा] C_ΣK₈₂K₇, पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्पयित्वा E (36d) मांसं] C_ΣK₈₂K₁₀E, मांसं K₇ (37b) ०शीलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०शलं C₀₂ • ०व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ०व्रतैः C₄₅ (37c) ०वृत्तानां] C_ΣK₈₂K₇, ०वृत्ताना K₁₀, ०वृत्तीनां E (37d) न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, त C₄₅ (38a) पर्णं] C_ΣK₁₀K₇, पण्णं K₈₂, पर्णां E (38ab) ०हारादं] C₉₄C₀₂K₁₀^{pc}K₇E, ०हारा अं C₄₅K₈₂, ०हादं K₁₀^a (39ab) ०हारा रां] C₄₅K₈₂K₁₀, ०हाराद्रां C₉₄C₀₂K₇E

